

TABIAT HAQIDAGI BILIMLAR TABIATNI ANGLASH OMILI

Samanova Shaxlo Boxtiyarovna

Ma'mun universiteti NTM,
Umumkasbiy fanlar kafedrası v.b. professori,
falsafa fanlari doktori (DSc)

e-mail: shaxloboxtiyarova@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4653-4553

Tel: +998918627117

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada insoniyatning tabiat bilan o'zaro munosabatlari, atrof-muhit haqidagi bilimlarni egallashning falsafiy, ekologik va ijtimoiy ahamiyati yoritilgan. Muallif tabiat qonuniyatlarini chuqur anglash va ilmiy bilimlarga tayanish orqali bugungi kunda yuzaga kelayotgan global ekologik muammolarni bartaraf etish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Maqolada ekologik ta'lim va tarbiyaning yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rni, tabiatga nisbatan mas'uliyatli va oqilona munosabatda bo'lish tizimi asoslab berilgan. Shuningdek, tabiat haqidagi tizimli bilimlar insonning ma'naviy kamoloti va barqaror rivojlanishning muhim omili ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tabiat, ekologik bilim, ekologik ong, tabiatni anglash, ekologik tarbiya, barqaror rivojlanish, inson va tabiat, atrof-muhit, ekologik madaniyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются философские, экологические и социальные аспекты взаимоотношений человечества с природой, а также значимость приобретения знаний об окружающей среде. Автор анализирует возможности преодоления современных глобальных экологических проблем на основе глубокого понимания законов природы и опоры на научные знания. В работе обоснована роль экологического образования и воспитания в формировании мировоззрения молодого поколения, системы ответственного и рационального отношения к природе. Также показано, что системные знания о природе являются важным фактором духовного развития человека и устойчивого развития общества.

Ключевые слова: природа, экологические знания, экологическое сознание, познание природы, экологическое воспитание, устойчивое развитие, человек и природа, окружающая среда, экологическая культура.

ABSTRACT

This article highlights the philosophical, ecological, and social aspects of humanity's relationship with nature, as well as the significance of acquiring environmental knowledge. The author analyzes the possibilities of overcoming modern global environmental problems through a deep understanding of the laws of nature and reliance on scientific knowledge. The paper substantiates the role of environmental education and upbringing in shaping the worldview of the younger generation and creating a system of responsible and rational attitude towards nature. It is also demonstrated that systematic knowledge about nature is an essential factor in human spiritual development and sustainable development.

Keywords: *nature, ecological knowledge, ecological consciousness, understanding nature, environmental education, sustainable development, human and nature, environment, ecological culture.*

KIRISH

Sayyora yuzasida hayotning paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun shart-sharoitlar gazzimon muhit bilan o'ralgan atmosferadir. Atmosferaning pastki qatlami (troposfera) uning massasining deyarli 80% ni tashkil qiladi. Bu qatlamning balandligi har xil, okean sathida 8-10 km, ekvatorida 18-20 km¹. Yer sayyorasi yuzasida haroratning bunday umumiy ko'tarilishi istalmagan oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, bir tomondan cho'llanish jarayoni tezlashmoqda, ayniqsa, bu jarayon avval Afrikada, keyin Shimoliy Amerika va boshqa mintaqalarda sodir bo'lmoqda. Sibir va Skandinaviyada ham iqlim o'zgarishi kuzatiladi. Boshqa tomondan, muzliklarning erishi tufayli sayyoramiz okeanlari darajasi ko'tarilmoqda, bu esa sayyoramizning quruqligiga jiddiy xavf tug'diradi.

MATERIALLAR VA METODLAR.

Agar o'tgan asrda okean suvi sathi 10-12 sm ga ko'tarilgan bo'lsa², keyin, 2050-yilga kelib, ularning suv sathining balandligi 150 sm gacha bo'lishi mumkin. Okean suvi sathining ko'tarilishi qirg'oq mamlakatlari va Amsterdam, Venetsiya, Rio-de-Janeyro, Sankt-Peterburg, Gamburg, Montevideo va boshqalar kabi ba'zi shaharlar uchun jiddiy muammodir. Bundan tashqari, arab mamlakatlari suv ostida qolgan, Misr hududining 15 foizigacha, Bangladeshning 4 foizigacha ekin maydonlari foydalanilmay qolgan, ko'plab yerlar sho'r botqoqlarga aylanmoqda.³ Harorat

¹ Wallace, J. M., & Hobbs, P. V. Atmospheric Science: An Introductory Survey. Academic Press. 2006. -P. 17.

² Qarang: IPCC Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate (2019) // https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2019/12/SROCC_FullReport_FINAL.pdf

³ Qarang: IPCC, 2021. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.// https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SummaryVolume.pdf

ko‘tarilgach, ko‘plab o‘rmonlar va ko‘plab noyob hayvonlar yo‘q bo‘lib ketadi va yaylovlar maydoni kamayadi.

Inson o‘zining kundalik faoliyati jarayonida atrof-muhitga ta‘sirini his qilmaydi yoki uning oqibatlariga befarq qaraydi. Bilamizki, miqdoriy o‘zgarishlar ma‘lum bir vaqt o‘tganidan so‘ng sifat o‘zgarishlariga olib keladi. Bu alohida hollarda dahshatli ofatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Komponent falokatlar yer sayyorasi inqirozidan darak beradi. So‘nggi yillarda odamlar bu inqirozli halokatdan omon qolish yo‘llarini izlamogda. Tabiat va inson munosabatlari, o‘zaro ta‘siri hozirgidan kuchliroq bo‘lmasligi kerak. Shu yo‘l bilangina bashariyat ekologik xavf-xatarlar va inqirozlarning oldini olish uchun birlamchi choralarni ko‘rishi zarur.

Tabiatshunos olimlar butun dunyoni energiya materiallari va kosmik vositalar deb atashadi. Tabiat - bu odamlarning ijtimoiy hayotining tabiiy sharoitlari yig‘indisi bo‘lib, odamlarga bevosita yoki bilvosita ta‘sir qiladi va ularning iqtisodiy faoliyatida u bilan bog‘liq bo‘ladi. Inson tabiat a‘zolari sifatida “tabiat – jamiyat” murakkab tizimining bir qismidir⁴. Tabiat hisobiga odamlar o‘zlarining ko‘plab ehtiyojlarini qondiradilar. Barcha tabiiy elementlar atrof-muhitni ifodalaydi, “atrof-muhit” tushunchasiga odamlar tomonidan qurilgan jismlar (uyalar, pullar va boshqalar) kirmaydi, chunki ular butun jamoalarni emas, balki faqat alohida odamlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Biroq, inson faoliyati natijasida o‘zgargan tabiiy hududlar (shahar, suv omborlari, qishloq xo‘jaligi maydonlari va boshqalar) atrof-muhitga kiradi, chunki ular jamoat muhitini yaratadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Ekologiya sohasidagi tadqiqotlarda “tabiiy sharoit” va “tabiiy resurslar” tushunchalari ajratiladi⁵. Tabiiy sharoit - tabiatning odamlar va ularning faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan barcha sohalarini qamrab oluvchi keng tushunchadir. Tabiiy resurslar - kecha, bugun va ertaga chorvachilikni boylik bilan ta‘minlash, mehnat resurslarini yangilash uchun foydalaniladigan tabiat hodisalari va obyektlaridir. Tabiiy resurslarga foydali qazilmalar, tuproq, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi, iqlim, quyosh nuri, koinot kiradi. Barcha tabiiy resurslar - foydalanishga ko‘ra (ishlab chiqarish, sog‘liqni saqlash, ilmiy, estetik va boshqalar); u yoki bu tabiiy komponentga (foydali qazilma, yer, o‘rmon, suv, energiya va boshqalar) mansubligiga ko‘ra tasniflanadi.

⁴ Лукин Э.В. Общая экология (Умумий экология). -Москва: Высшая школа. 1979. –С. 26.

⁵ Lindenmayer D. B. et al. Value of long-term ecological studies //Austral Ecology. – 2012. – Т. 37. – №. 7. – P. 745-757; Nusser S. M., Breidt F. J., Fuller W. A. Design and estimation for investigating the dynamics of natural resources //Ecological Applications. – 1998. – Т. 8. – №. 2. – P. 234-245.; Kellert S. R. et al. Community natural resource management: promise, rhetoric, and reality //Society & Natural Resources. – 2000. – Т. 13. – №. 8. – P. 705-715.

P.Lujalaning klassifikatsiyasiga ko'ra esa tabiiy resurslar yangilanadigan (O'simliklar, tuproq, o'rmon, hayvonlar, suv) yoki yangilanmaydigan (torf, yer qobig'ida shag'al va qum kabi ba'zi moddalar) resurslarga ajratiladi⁶.

M.Ross tabiiy resurslarni tashish imkoniyati, to'siq bo'lishi va qonuniyligi bo'yicha turlarga ajratadi⁷.

Insonning tabiiy resurslarga ta'siri tavsifiga ko'ra, ular ikki guruhga bo'linadi - tugaydigan va tugamaydigan tabiiy resurslar. Tugallanadigan tabiiy resurslar qayta tiklanadigan, qisman tiklanadigan va tiklanmaydiganlarga bo'linadi. Qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslarga yer osti foydali qazilmalari kiradi, ular Yerda ishlatilgandan keyin qayta tiklanish uchun deyarli hech qanday sharoit yo'q. Nisbatan qayta tiklanadigan tabiiy resurs tuproq hisoblanadi, chunki tuproq unumdorligini va yuqori hosildorlikka erishish qobiliyatini saqlab qoladi. Qayta tiklanadigan tabiiy resurslarga flora va fauna kiradi. bitmas-tuganmas tabiiy resurslarga kelsak: kosmik (quyosh energiyasi va boshqalar); iqlimiy (atmosfera havosi, issiqlik, namlik, atmosfera, shamol energiyasi); suvni o'z ichiga oladi.⁸

So'nggi yillarda tugaydigan tabiiy resurslarni tasniflash bo'yicha o'zgarishlar kiritildi. Tugaydigan va tiklanmaydigan resurslarga mineral resurslar, tugaydigan va qayta tiklanadigan resurslarga esa yer, suv va tirik organizmlar kiradi. Biologik resurslar o'simliklar va hayvonlarga bo'linadi. Tuganmas resurslarga quyosh energiyasi, oqar suv, shamol va iqlim kiradi. Tabiiy resurslarning hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy va texnik sharoitlarda odamlarning xo'jalik faoliyatida haqiqatda foydalanish mumkin bo'lgan qismi tabiiy resurslar sig'imi deyiladi⁹.

Tabiiy resurslarning kuchi tabiatdan samarali foydalanishning eng muhim tushunchalaridan biridir. Tabiiy resurslardan samarali foydalanish - bu tabiiy resurslardan foydalanishning barcha shakllari va ularni muhofaza qilish usullarining kombinatsiyasi hisoblanadi¹⁰. Tabiiy resurslar sig'imining tez o'zgarishi sodir bo'lmasa, tabiatdan foydalanish samarali bo'ladi. Agar odamlar uni har kuni himoya qilsalar va resurslarni yaxshi boshqarsalar samarali bo'ladi. Aholining o'sishi inson biosferasining bir qismidir. Ammo odamlar va tabiiy jamoalar o'rtasidagi munosabatlar har doim juda murakkab bo'lgan. Insoniyat hayotining ilk kunlaridan tabiatdan qoniqmaganlar, ular doimo kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan qurollarni

⁶ Lujala P. Classification of natural resources. // Trabajo elaborado para el ECPR Joint Session of Workshop. Edimburgo, Reino Unido. – 2003. – P. 28.

⁷ Ross, Michael, 2002b. 'Oil, drugs, and Diamonds. 'How do Natural Resources Vary in their Impact on Civil War', Working Paper, Dept. of Political Science, UCLA

⁸ Qarang: Госкомстат РСФСР. Природные ресурсы и их использование. -Москва: Мысл. 1986. -С. 82.

⁹ Карпачев В.С., Мамедов С.К. Природные ресурсы и их эффективное использование. -Москва: Наука. 1984. -С. 43.

¹⁰ Golovin, A.A. (1979). Rational Use of Natural Resources. -Moscow: Nauka. -P. 9.

turli jismlardan yaratishga harakat qilganlar, bularning barchasi tabiiy biologik muhitga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan.

Insoniyat tabiatning ajralmas qismi bo‘lib, tabiat bilan bog‘liq va uning ichida joylashgan. Tirik tabiatning muvozanat qonunidan chiqishi bilan yerda aholi sonining ko‘payishini boshladi. Hamma turning individlari soni tiriklik qonuniyatlarga, o‘shish qobiliyatiga, umr ko‘rish davomiyligiga, moslashish imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lib, tabiiy tanlanish va atrof-muhit omillari majmui bilan boshqariladi.

Tabiiy resurslardan noto‘g‘ri foydalanish ekologik inqirozlar va ekologik baxtsiz hodisalarni keltirib chiqaradi. Intellektual inqiroz - tabiiy komplekslarning muvozanat holatining reaksiya o‘zgarishidir. U nafaqat inson kuchining tabiatga ta‘sirini, balki jamiyat taraqqiyoti uchun tabiatning odamlar tomonidan tez o‘zgarishini ham aks ettiradi. Ayrim hollarda ekologik inqiroz ta‘siri “bumerang effekti”¹¹ deb ataladi. “Ma‘lum ma‘noda, ekologik inqiroz, nafaqat energoresurslar kamayib, atrof-muhit ifloslanishi emas, balki, eng avvalo, insonning uyg‘onish davridan boshlab ongli ravishda shakllangan dunyoga va tabiatga munosabatlari tizimining inqirozidir”¹².

Tabiat bilan chinakam munosabatlarni o‘rnatish nafaqat tabiatni muhofaza qilish, balki odamlarni yanada tinch va ekspluatatsiyadan xoli qiladigan narsalardan biridir. Tabiat bilan yaqindan munosabatda bo‘lish sog‘liqqa¹³, farovonlikka va baxtga¹⁴ ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Oddiy qilib aytganda: “Tabiat bilan yaqinroq bog‘langanlar tabiat bilan kamroq bog‘langanlarga qaraganda ko‘proq ijobiy ta‘sir, hayotiylik va hayotdan qoniqishni his qilishadi”¹⁵.

Jamiyat tarixiy rivojlanishining yuqori intellektual salohiyatga, fan, texnika va innovatsion texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi: bir tomondan, insonning tabiat ustidan “hukmronligi” mustahkamlashuvi va jamiyatni iqtisodiy taraqqiyotga olib kelishi¹⁶, iqtisodiy omillar determinantligini mutlaqlashtiruvchi ta‘limotlarga asos bo‘lgan. Ikkinchi tomondan, bu hodisa insonning tabiatdan begonalashuvi va shaxs ekologik marginallashtiruviga, ma‘naviy-axloqiy qashshoqlashuviga asosiy sabab bo‘lmoqda. Natijada, insoniyat eskalatsiyasi

¹¹ Bromley D. W., Cernea M. M. The management of common property natural resources: Some conceptual and operational fallacies. – World Bank Publications, 1989. – P. 57.

¹² Паленко А.Н. «Экологический кризис» как псевдопроблема. // Вопросы философии. №7. 2002. -С. 71.

¹³ Kuo, M. (2015). How might contact with nature promote human health? Promising mechanisms and a possible central pathway. *Frontiers in Psychology*, 6(1093), -P. 1-8.

¹⁴ Zelenski, J., & Nisbet, E. (2014). Happiness and feeling connected: The distinct role of nature relatedness. *Environment and Behavior*, 46(1), -P. 3-23.

¹⁵ Capaldi, C. A., Dopko, R. L., & Zelenski, J. M. (2014). The relationship between nature connectedness and happiness: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 5(976), -P.1-15.

¹⁶ Howell, A., Dopko, R., Passmore, H.-A., & Buro, K. (2011). Nature connectedness: Associations with well-being and mindfulness. *Personality and Individual Differences*, 51(2), -P. 166-171.

kuchayib, oqibatlari keskinlashayotgan global muammolar kompleksiga¹⁷, ekologik xavfsizlikka real tahdidlarga to‘qnash kelmoqda. Masalan, ijtimoiy hayotda yetarlicha muvaffaqiyatga erisha olmaslik, jamiyatda qabul qilinmaslik yoki o‘zini yolg‘iz his qilish shaxsiy begonalashuvning sabablari qatoriga kiradi. O‘z-o‘zidan begonalashuv aslida psixologik holat sifatida ham kuzatiladi¹⁸. Ijtimoiy parchalanish insonning kayfiyatining yomonlashishi bilan sodir bo‘ladi. Ijtimoiy tuzilmaning buzilishi bilan iqtisodiy vaziyatda buzilishlar yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, begonalashuv ijtimoiy, falsafa va iqtisod kabi sohalar bilan chambarchas bog‘liq.

Ijtimoiy sabablarga inson yashayotgan jamiyatning qadriyatlarini, ma’naviy-axloqiy me’yorlari va umidlariga moslashishdagi qiyinchiliklar kiradi. To‘qnashuvlar va ajralishlar, ayniqsa, turli madaniyatlar o‘rtasidagi begonalashuv tuyg‘usini kuchaytirishi mumkin. Masalan, insonning tug‘ilib o‘sgan madaniyati bilan boshqa madaniyat o‘rtasidagi farqlar begonalashuv tuyg‘usini keltirib chiqarishi mumkin. Psixologik sabablar orasida depressiya, tashvish, travmatik tajribalar va shaxsiy buzilishlar kabi omillar ham begonalashuv hissini kuchaytirishi mumkin¹⁹. Bunday hollarda odam o‘zini atrof-muhitdan ajratib qo‘yishi va o‘zini yolg‘iz his qilishi mumkin. Iqtisodiy sabablarni ham begonalashuv sabablari qatoriga kiritish mumkin. Ishsizlik, qashshoqlik va iqtisodiy noxushlik insonni jamiyatdan ajratilgandek his qilishi mumkin.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar va o‘rganishlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Tabiat haqidagi bilimlar shunchaki ma’lumotlar yig‘indisi emas, balki insonning atrof-muhit bilan uyg‘unlikda yashashini ta’minlovchi strategik vositadir. Tabiat qonuniyatlarini anglamay turib, mavjud ekologik inqirozlarni bartaraf etib bo‘lmaydi.

2. Tabiatni anglash – bu tabiatga nisbatan "iste’molchi" sifatida emas, balki uning ajralmas qismi sifatida qarash demakdir. Bu anglash jarayoni insonning ma’naviy va madaniy kamolotini belgilaydi.

3. Jamiyatda ekologik barqarorlikka erishish uchun ta’lim tizimining barcha bosqichlarida tabiat haqidagi bilimlarni o‘rgatishni kuchaytirish zarur. Yosh avlodda ekologik ongning shakllanishi kelajakda tabiatni muhofaza qilishning eng samarali

¹⁷ BMT va jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan e’tirof qilingan global muammolar tizimi, bevosita yoki bilvosita ekologik muammolar kompleksi bilan bog‘liqdir.

¹⁸ Середа С.И. Экологическое движение - новая форма демократического протеста масс (на примерах и материалах современной Франции). Автореф. дис. ... канд. филос. наук. - М.; 1986, -С. 54.

¹⁹ Capaldi C. A., Dopko, R. L., & Zelenski, J. M. (2014). The relationship between nature connectedness and happiness: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 5(976), -P. 1-15.

kafolatidir.

4. Tabiat haqidagi bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, ya'ni resurslardan oqilona foydalanish va bioxilma-xillikni asrash – bugungi kunning kechiktirib bo'lmaz vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. BMT va jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan e'tirof qilingan global muammolar tizimi, bevosita yoki bilvosita ekologik muammolar kompleksi bilan bog'liqdir.
2. Bromley D. W., Cernea M. M. The management of common property natural resources: Some conceptual and operational fallacies. – World Bank Publications, 1989. – P. 57.
3. Capaldi C. A., Dopko, R. L., & Zelenski, J. M. (2014). The relationship between nature connectedness and happiness: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 5(976), -P. 1-15.
4. Golovin, A.A. (1979). Rational Use of Natural Resources. -Moscow: Nauka. -P. 9.
5. Howell, A., Dopko, R., Passmore, H.-A., & Buro, K. (2011). Nature connectedness: Associations with well-being and mindfulness. *Personality and Individual Differences*, 51(2), -P. 166-171.
6. *IPCC Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate* (2019) // https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/3/2019/12/SROCC_FullReport_FINAL.pdf
7. IPCC, 2021. *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. // https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SummaryVolume.pdf
8. Kuo, M. (2015). How might contact with nature promote human health? Promising mechanisms and a possible central pathway. *Frontiers in Psychology*, 6(1093), -P. 1-8.
9. Lindenmayer D. B. et al. Value of long-term ecological studies // *Austral Ecology*. – 2012. – T. 37. – №. 7. – P. 745-757; Nusser S. M., Breidt F. J., Fuller W. A. Design and estimation for investigating the dynamics of natural resources // *Ecological Applications*. – 1998. – T. 8. – №. 2. – P. 234-245.; Kellert S. R. et al. Community natural resource management: promise, rhetoric, and reality // *Society & Natural Resources*. – 2000. – T. 13. – №. 8. – P. 705-715.

10. Lujala P. Classification of natural resources. // Trabajo elaborado para el ECPR Joint Session of Workshop. Edimburgo, Reino Unido. – 2003. – P. 28.
11. Ross, Michael, 2002b. ‘Oil, drugs, and Diamonds. ‘How do Natural Resources Vary in their Impact on Civil War’, Working Paper, Dept. of Political Science, UCLA
12. Wallace, J. M., & Hobbs, P. V. Atmospheric Science: An Introductory Survey. Academic Press. 2006. -P. 17.
13. Zelenski, J., & Nisbet, E. (2014). Happiness and feeling connected: The distinct role of nature relatedness. *Environment and Behavior*, 46(1), -P. 3-23.
14. Госкомстат РСФСР. Природные ресурсы и их использование. -Москва: Мысл. 1986. -С. 82.
15. Карпачев В.С., Мамедов С.К. Природные ресурсы и их эффективное использование. -Москва: Наука. 1984. -С. 43.
16. Лукин Э.В. Общая экология (Умудий экология). -Москва: Высшая школа. 1979. –С. 26.
17. Паленко А.Н. «Экологический кризис» как псевдопроблема. // Вопросы философии. №7. 2002. -С. 71.
18. Середя С.И. Экологическое движение - новая форма демократического протеста масс (на примера и материалах современной Франции). Автореф. дис. ... канд. филос наук. - М.; 1986, -С. 54.